

EGY PORCELÁN- FAUN DÉLUTÁNJA

„*Tak revoluce se vodkládá na neurčito.*”
Josef Škvorecký: *Zbabělci*

„*(...) a forradalmat bizonytalan időre
elhalasztották.*”
Josef Škvorecký: *Gyávák*¹

Ajánlás: *Minden kedves rokonomnak*

Elfojtások és felszabadulások

Hallgatom Debussy *Egy faun délutánját*, újra- és újraízlelem azt a bizonyos teljes kettőséget, *total ambiguity*, mondja Leonard Bernstein, amelyhez e viszonylag rövid darabtól, „*crazy modern music*”, teszi hozzá a Mester, már csak egy rövid ugrás hiányzik.

Mindez még Meissenben jutott eszembe, a porcelánfigurák európai mekkájában. Gyerekkoromban sokszor hallottam ezt a szót: nipp és a nippék. *Jaj, a nippet óvatosan, nehogy eltörjön!* És nem utolsósorban: *Még Anyutól maradtak ezek a nippék.* Meg kell mondanom, hogy a porcelángyárban azért megilletődtem: mennyi szakértelem, milyen ügyesség kell a porcelánból készült dísz tárgyak elkészítéséhez, és milyen különös történet ez az egész! Ám meg kell mondanom, hogy gyerekkoromban nem szerettem a nippet, és kamaszkorom előrehaladtával csak fokozódott bennem egyfajta spontán, intuitív, majd egyre határozottabb ellenérzés a nippékkel szem-

ben. A porcelánfigurák világa: az ebédlők, hálók és az úgynevezett nappali szobák modern vitrines szekrényei vagy régi almáriukok, tele a fehér vagy színes állóképekkel: irreálisan színezett állatkák, táncosnők és zenészek, többnyire hegedűsök, akik az örökévalóságnak vannak megformálva. A szomszédságukban előforduló állóórák hálásan asszisztálnak az örökléthez – hiszen csak látszólag jelzik az idő múlását. A monoton bim-bam pontosan az ellenkező célt éri el: „Már hat óra van.”

A porcelánfigurák némán állnak, s minden jel szerint a fő céljuk, hogy díszítsenek, hangulatot és nyugalmat nyújtsanak a modern világ zajában megfáradt polgároknak, hogy otthonosan érezzék magukat a veszélytelen tárgyak között. Látszólag az a fő céljuk, hogy tetszenek, anélkül hogy bármilyen érdek fűződne hozzájuk. Azonkívül még *emlékeztetnek* is valakire, például a szülőkre, akiktől örökségként került vagy maradt a figura, vagy egy eseményre, gyakorta eljegyzésre, házasságra, születésnapra. Ugyanakkor bennem mindig is élt a gyanú, hogy eme két nyilvánvaló szerepük mellett valami beléjük épített intenció is rejlik a látszólag üres testekben. Meissenben eszembe is jutott, ahogy jártuk a műhelyek, részlegek bemutatótermeit, hogy felkutassam, hol építik beléjük ezt a titkos funkciót. De azután rájöttem, mert ott nem volt idő gondolkodni, ráadásul egy mozgalmas kalandot kellett megélnem a meisseni belvárosban, és az éjszaka még sok meglepetést tartogatott számomra (mintha tudta volna a város, hogy hadüzenettel jöttem), hogy a valódi titkuk nem anyagi természetű. Az álló és néma figurák rejtélye éppen az, hogy *nem* mozognak, és némák, s ha van küldetésük, van *missziójuk*, akkor pontosan az, hogy megállítsák az időt, s ezzel együtt csöndet, nyugalmat *parancsoljanak* a magánszféra falai között. Én azonban nőtem és nőtem, és lassan úgy éreztem magam, mint a bálna *Az ellenállás melankóliájában*. Szinte napról napra nőtt bennem a vágy, hogy ne hagyjam magam foglyul ejteni, ne hagyjam, hogy belém fojtsák a szót. Akárhová menünk látogatóba, mindenütt a nippék.

¹ Ford. Zádor András. Bp. Európa, 1998. 11. o.

Nálunk, talán érdemes kitérni rá, a porcelánok mellett még üvegek is voltak, mert születésem után pár évig egy üvegyár szomszédságában laktunk. A szomszédok úgynevezett *cipszerek* voltak, szepességi németek, emlékszem egy névre, nagyon tetszett, *Notarius*, az őseik alapították az üveghutát a Máramaros hegysége alatti erdőkben. A szüleim ott dolgoztak, és persze valahogyan hazakerült a kis pohárcák, vázák és serlegek egy-egy példánya, amelyek csak ünnepi alkalmakkor kerültek forgalomba, hogy a vendégek kedvébe járjanak. A nevelőnőmtől aztán, amikor majd húsz év múltán visszalátogatunk, én is kaptam egy szép, úgynevezett vésett borosüveget – nagyon félek még elővenni is... Viszont a mai napig nem kötöttem békét a porcelánfigurákkal. Úgy éreztem, hogy ezek a figurák nagyon sokat láttak, tanúi voltak olyan dolgoknak, amelyekről nem volt szabad beszélni, különösen nem a gyerekek előtt. A zárt ajtók mögött én is hallottam, mert egy kicsit hallani akartam, hogy miket beszélnek nagyszüleim. *És akkor... '44-ben, ... aztán '56-ban* és a többi varázsszámok – a többit aztán alig lehetett hallani, vagy csak elmenekültem, nehogy tetten érjenek.

Azért mégis nagyon különös ez. Voltak szobák, különösen ahol még megmaradt a 19. század hangulatából valami, vagy csak bizalmat éreztem magam körül és az adott közegben, kedves és barátságos családoknál a porcelánokat sem éreztem olyan fenyegetően csöndesnek. Ilyenkor a feltálat tea vagy sütemény is ízzel telt meg. Némelykor, például a szomszédban, egy kedves kislánynál, akivel nem volt szabad barátkoznom, mert „szegények” voltak, és valamiért „gyanúsak”, nagyon jól éreztem magam – és valóban, egyszerű, tisztaszívú embereknek tartottam őket, alig volt porcelán, és volt egy régi komód, amelyben a mindenféle ruháit tartotta, s amelyre az volt írva: *Amor Vincit Omnia*. Ebből csak egy szót értettem akkor, a többit próbáltam kitalálni.

De alig vártam, hogy a világot lássam... Ha jobban belegondoltam, és mindennap ezt tettem, ezért vártam 1983–84 hideg és éhes romániai telén a kivándorló-útlevelet is, és

1984–85-ben már az Alföld forró hagyma- és kukoricaföldjein a táviratot, amelyben végre-valahára tudatták, hogy felvettek az egyetemre. Akkor kezdődött az igazi felszabadulás. Vonatra szálltam az egyetemi város felé, és egy évig nem mentem el nyíratkozni. Később hasonlatosnak éreztem magam ahhoz, ahogy Danilo Kiš leírta Karl (Gregorijevics) Taube távozását Esztergomból, amely már csak a hasonló sorsú, talán Don Quixote-i figurákra leselkedő kockázatok miatt is érdekes olvasmány.

Forradalmak és forradalmárok a szomszédban

A vilájárásnak lehet egyfajta sajátos értelme: lehetőséget nyújt körbejárni azt a helyet, amelyet az ember szülőhazájának tekint, amelyet jól ismer, s amellyel bármilyen problematikusan is, de azonosul. Ez egészen más, mint könyvekből megismerni a környezetet. Mert hosszadalmas és nem éppen veszélytelen kalandokból megtanulható, hogy hogyan néznek reá – „ránk” – a szomszédban. Amellett nyilván pontosítani lehet azt a képet is, amely amazokról, „róluk” él. A legfontosabb tanulság talán az, hogy szertefoszlanak a kollektív képeknek az akár pozitív, akár negatív, de rendszerint leegyszerűsített ábráik. Lassan, de biztosan lehámlik „róluk” az a megkeményedett kép (ami a *sztereotípiá* szó eredeti jelentésére utal), amely egy olyan öntőformára hasonlít, amelybe hajlamosak lehetünk mindenkit beleszuszakolni – tehát ennek alapján megítélni. A szomszédolás nyomán (amelynek a helyi nyelv ismeretével és számtalan beszélgetéssel kell társulnia) individuális nevekkkel, színekkel és kalandokkal telik meg, konkrétabb alakot nyer az adott világ. Ha egyedi, szubjektív megközelítésben is, de élő világgá válik.

Az egyik legérdekesebb vonatkozása a szomszédokról alkotott képeknek éppen a legérzékenyebb pontot érinti: a forradalmakat, és ezzel összefüggésben a hősiességet és az erőszakhoz való viszonyt.

A világba vetettségem egyik állomásán, mintegy húsz évvel azt követően, hogy lebo-

nyolítottuk a saját kis forradalmainkat Szege-
den, egy Elba-parti városban volt alkalmam
rácsoálkozni, hogy mennyire más egy társa-
dalom, mint ahogyan azt filmekből és olvas-
mányokból érzékeltük. Ma is sajnálom, hogy
annak idején nem utaztam többször Cseh-
országba, különösen 1989 során. De aztán sok
mindent megtudtam, sok mindenivel talál-
koztam, beszéltem fiatalokkal és idősekkel,
sőt a nagy generáció némely tagjával is.²

Mindent egybevetve nyilván sokat lehetne
beszélni arról, hogy a csehek maguk hogyan
reflektálnak magukra. Röviden, mint ismeres-
tes, két archetípust szokás megkülönböztet-
ni, amely dichotómia a nagycsehség és kis-
csehség fogalom párral Jan Patočka nyomán
vált elméletileg is megalapozottá, közismert-
té. A megkülönböztetés természetesen nem
azonos a nagypolgár-kispolgár ellentéttel,
sem a burzsoá-citoyen fogalom párral, noha a
nagycsehség jelentésköre közelebb áll a *ci-
toyen* erkölcsi világához, míg a kiscsehség a
kispolgár fogalmához, vagy ahogy helyben
mondják, a kisvárosiak (*maloměšťák*) figurájá-
val. A fogalmi tisztázás bonyodalmaik elke-
rülendő, érdemesnek mutatkozik röviden
vázolni három olyan modellt, amelyek a for-
radalom értelmezésének kontextusában ins-
pirációt nyújthatnak a további olvasáshoz.

Első tételben a cseh (részben csehszlovák)
politikai identitás atyjának tekintett Tomáš
Garrigue Masaryk alakját és az 1917-re vo-
natkozó forradalomértelmezését idézzük fel.
Nyilván könyvtárakat töltöttek meg a róla
szóló traktátusok. Itt csak a *Világforradalom
1914–1918*³ című kötetének néhány tanulsá-
gára, illetve egyetlen epizódra koncentrálnék,
nevezetesen a politikai tekintély kiépíté-
sének kérdésére. Masaryk a tekintély kérdé-
sét egy különös epizód kapcsán tárgyalja.
Nem egészen véletlen, hogy Masaryk az orosz

forradalmak időszakát Oroszországban és
Ukrajnában éli meg. Nevezetesen 1917 tava-
szán Pétervárra utazik, majd igen nehéz kö-
rülmények között, a bolsevik forradalom kel-
lős közepén is igyekszik kiépíteni és a Nem-
zeti Tanács irányítása alá vonni a cseh légiót.
Egyik legfontosabb feladatának tekinti, hogy
személyes kapcsolata legyen a katonákkal,
meglátogatja a frontvonalakat, szervez, agi-
tál, és a leendő csehszlovák állam harmadik
pillérére dolgozik. Közbe kell vetni, hogy a
csehszlovák állam első, erkölcsi alapját –
szimbolikusan – éppen Genfben, a Husz Já-
nos emlékére rendezett konferencián vetette
meg előadásával (az egyik legfontosabbat
éppen 1915. július 6-án tartotta), második
szinten a politikai és pénzügyi intézménye-
ket alapozta meg Londonban és Párizsban
(1915–16), természetesen az elejétől fokozott
figyelmet fordítva a nyilvánosságra, a sajtó-
megjelenésre, az európai médiában dúló
frontvonalakra. Végül, 1917–18-ban a min-
den állam számára elemi jelentőségű hadse-
reg kiépítésére összpontosított. Nincs hely a
részletekre, röviden tehát a kulcsjelenetre
koncentrálunk: a tekintély kérdésére. Masa-
ryk számára is világos, hogy a demokratikus
értelemben vett politikai tekintély a hadsereg
keretei között bizonyos paradoxont jelent.
Két nyilvánvaló ok miatt: a hadsereg par
excellence az erőszak gyakorlására szakosított
szervezet, másrészt mint hierarchikus struk-
túra a feltétlen tekintély elvén alapul. S szin-
te természetesen szokás venni, hogy a had-
seregben belül is a tekintély bizonyos – lehető-
leg minimális – erőszakot követel. Masaryk
nyilván tanulmányozta a valóban erős had-
seregeket, különösen a forradalmi katonasá-
gok történetét, azok kezdeti kiépülését is (pl.
amerikai és francia forradalmi, honvédő had-
seregek). Mint mindenkor, most is az erköl-
csi alapvetésre összpontosít – éppen a hadse-
reg struktúráján *belüli* erőszak maximális el-
kerülésének céljával. Ehhez három feltétel-
nek kell teljesülnie: a katonáknak valóban
önkéntesen kell vállalniuk a részvételt, amely
lényegében a legnagyobb áldozatot követel-
heti. Az *önkéntesen vállalt önfeláldozás* mellett
egy másik elv a *lojalitás* érvényesítése. Masa-

2 Tegnap este, 2017. november 17-én elmentem megnézni a városunk-
ban egy nem hivatalos megemlékezést: a színház előtt egy fiatal, vi-
dám zenekar játszott, a szomszéd ház falára a '89-es Vencel teret ve-
títették ki, s közben szövegeket olvastak, az idők tanúja szólt. Érde-
kes lett volna, de a szöveget csak négy-öt méterre belül lehetett ér-
teni, olyan halk volt. Talán nem akarták zavarni a várlakókat – gon-
doltam végül. Barátaim aztán meséltek saját Vencel tér élményeiről.

3 Masaryk, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce. Za války a ve válce
1914–1918*. Praha, 1925. Magyar kiadás: *Világforradalom 1914–
1918*. Bp., Európa Kadó, 1989. Ford. Bába Iván.

ryk részletesen tárgyalja, hogy ezt a két elvet egy harmadik, közvetítő elv révén sikerül érvényesíteni: ez pedig az előjáró(k) és különösen az *egységet megtestesítő, reprezentatív vezér személyes példamutatása*⁴. Masaryk nem fél a vezér szó használatától, de jól tudja, hogy ez pusztán funkcionális szerep, és nem perszonális. (A későbbi Masaryk elnök tárgyalását elnapoljuk.) Tehát nem a vezér személyének istenítésén alapul, hanem éppen fordítva: meg kell mutatnia, hogy a vezér is egy közülük, aki példát tud mutatni, és helyzeténél fogva még erősebbnek kell lennie. Masaryk ezt a következő értékek és elvek gyakorlati megvalósításával éri el: személyes példát mutat bátorságból, tehát nem fél a közös ügy érdekében az utcára vinni a bőrét – és ezt a szentpétervári, a moszkvai forradalom napjaiban, ahol éppen megfordult, intézkedett és szervezett, szó szerint kellett érteni. Egy további ilyen erény az őszinteség, amely transzparenciát és megbízhatóságot nyújt. Harmadikként lehet említeni a higgadt, megfontolt ítélőképességet, hiszen adott esetben a szigorú, de igazságos ítékezés mintegy a stabilitás garanciáját biztosítja azok számára, akik engedelmességre esküsznek.

Masaryk már több ponton emlegette, hogy republikánus és demokratikus modellt kíván megvalósítani a jövőben, ami nem csupán politikai formákra vagy pusztán formális technikákra vonatkozik. Egy demokratikus világ modelljét vizionálta, próbálta a gyakorlatban is kidolgozni, amely egy új, önmagát egyszerre ősi és fiatalnak tekintő nemzet és a még ősi, de elöregedettnek tekintett, új kezdetre áhító Európa számára minta lehet. Masaryk számára a *világforradalom* fogalma éppen azért releváns, mert erkölcsi világot teremt. Számára az általánosan értelmetlennek és egy világ végének tekintett első világháború *megváltását* csak az jelentheti, ha forradalomként értelmezik. Egy régi vi-

4 Az értelmezés Hannah Arendt tekintélyfogalmára épít, amelyet különösen az *On Violence* c. munkájában körvonalaz. Legalább ennyire fontos Kant esztétikáinak tekintett kritikai művének arendti értelmezése is, különösen a „példaszerű érvényesség” vonatkozásában. L. Arendt, Hannah: *Előadások Kant politikai filozófiájáról*, ill. *A képzelőerő* (L. Uő: *A sivatag és az oázisok*. Bp, Gond-Palatinus, 2002. (Saját fordításom.)

lág tudatos felszámolását pozitív céllal kell felruházni, egy új világ, egy új Európa építésének szándékával. A régi világ lerombolása számára szimbolikusan is, de elsősorban Ausztria, a Habsburg Monarchia felszámolásának feladatát jelenti – érdemes volna hosszabban idézni azokat a fejtegetéseket, amelyekben Ausztria morális megítélését taglalja. Természetesen a bomlás egy hosszú és belső folyamat, tehát nem egy ember vagy néhány ember aknamunkájának az eredménye. Az erkölcsi bomlás az, ami által a vesztébe rohan, hiszen az egyik bűn a másikat vonja maga után, és ezek a végletekig gyengítik a rendszert (számunkra felrémlik Redl ezredes kalandja is, Egon Erwin Kisch és nyilván Szabó István feldolgozásában). Az erkölcsi bomlás a megérdemelt vereségbe és széthulláshoz vezet. Hasonló az értékelése a cári Oroszországot illetően is (s mint ennek egyenes ági örökösét, a bolsevik szovjet bukását is ez alapján jövendőli), ami alapos indokot szolgáltat számára a cseh ruszofil – és különösen a háború elején a cár atyuska iránt táplált – illúziók csillapítására. A pusztulás tehát önmagában is bekövetkezhet, de a megváltást – mint ahogy az egész értelmetlen háborús pusztítás számára is – az adhatja, ha egy új világ programjával tudatosan cselekszenek. Masaryknak bizonyos csaldással kellett tapasztalnia, hogy a nyugati hatalmi köröknek még katonai tervekre is alig vagy nagyon lassan és bizonytalanul futja, nemhogy összehangolt, egységes politikai programra. Jellemző az is, hogy az Oroszországhoz fűződő viszony végig kétséges és fölöttébb kétes értékű. Ebben a tanácsalanságban Briand kedvezően fogadja Masaryk tervét, nyilván nem elhanyagolható mértékben a francia érdekek lehetőségeit is felismerve, de majd a Wilson-terv és az amerikai beavatkozás lesz az, ami végre konkrét iránytűt mutat a bizonytalan Európának⁵. Mint ismeretes, Európa ezzel reménytelenül a második vonalba került, és ezzel a megújulás is a további kataklizmáig váratott magára.

5 Természetesen itt nem állhat szándékunkban a háború összefüggésében felmerülő személyek és programok értékelése.

Visszatérve a cseh alkotókra, a nagycsehség és a kiscsehség vonatkozásában még egy személyes jellegű megjegyzést kell tennem. A Masaryk–Beneš-párhuzamról van szó. Edvard Beneš kevésbé ismerem, és kevésbé érdekel, Masaryk személyes formátumban és intellektusában is jóval magasabban áll. De mintha a tárgyalt dichotómia ez alkalommal érvényesíthető volna. Röviden: Masaryk számára Beneš óriási segítség volt. Beneš a háború folyamán jelentkezett nála a nemzeti ügy szolgálatára, és az akkor már tekintélyes professzor és politikus elismerően nyilatkozik róla. Számomra ugyanakkor egyértelműek a különbségek, amelyek később végzetesnek bizonyultak. Dióhéjban a két alkat: Beneš szolgálatra jelentkezik, nagy tudású, mondja a mester, szorgalmas és lojális. A másik oldalon viszont azt látjuk, hogy Masaryk számára 64 évesen egzisztenciális döntés volt, 1914 végén, amikor elhatározta, hogy családját otthon hagyva emigrál, és élet-halál harcot vállal az akkor még megkérdőjelezhetetlen Ausztriával szemben. Beneš tehát roppant szorgalmas és lojális, végrehajtja az utasításokat, noha önállóan is képes cselekedni. Masaryk ezzel szemben valóban önállóan kezdeményez: államot alapít, hadsereget szervez, és egy nagyon határozott morális világ alapjait helyezi le, amelynek külpolitikai orientációi világosak és egyértelműek. Ezzel szemben Beneš tehetetlensége, lavírozása egyenesen vezet ahhoz, hogy kiszolgáltatja magát Sztálinnak. A háború után kiderül, hogy csupán imitálja az első elnök tekintélyét – egyértelműen 1944–45-ben. Minden elképzelés híján, viszont mintegy a győztesek magaslatából cselekedett. Agresszív, de kicsinyes és céltalan bosszút kívánt állni a nemzet valamennyi „ellenségén”: talán paradox, a németek és magyarok mellett a szlovákok megbüntetését is kérte Sztálintól. Egyéb szempontok is vezérelhették a generalisszimuszot, de a szlavofilizmus jegyében a szlovákoknak való megbocsátást tanácsolta. A vég, 1948, az igazság pillanata Beneš számára. Alig fél évvel éli túl a februári puccs-forradalmat.

Mint ismeretes, és említettük, Patočka fogalmazta meg a nagycsehség és kiscsehség

fogalmi ellenpárját, amelyet történetileg a fehér-hegyi csata utáni társadalmi és kulturális változások elemzése révén diagnosztizált. Mondani sem kell, szintén ismert, hogy magatartásával 1977 elején a nagycsehség példászerű érvényességével szolgált a nemzet számára, valójában az ellenállók egy kisebb, de hősies csoportja számára. Mindazonáltal egy bizonyos kritikai észrevételre szeretném felhívni a figyelmet. A prágai származású, már 1948-ban Amerikába emigrált filozófus, Erazim Kohák fordításaival és szövegkiadásával nemcsak értelmezést nyújtott, de Nyugaton is megismertette Patočka nevét, műveit. Koháknál ez a fajta dichotómia – a részleges elismerés mellett – az 1969 utáni cseh társadalom válságának keserű tapasztalatára épül, amely voltaképpen a cseh társadalom gyenge pontjait mutatta meg a Husák-rezsim idején. Szerinte ezek a gyengeségek, amelyek mintegy ismétlődnek a válságok idején, nem feltétlen jellemzők a nemzet mindenkori egészére, mintegy szubsztanciális dichotómiaként.⁶

Akárhogy is, egy dolog bizonyosnak látszik: amennyiben valakit az identitás kérdése foglalkoztat, legjobban teszi, ha a művészeti és kulturális megnyilatkozások felé fordul. A cseh irodalom gazdag tárházából szintén példászerű érvényességével hívja fel magára a figyelmet egy talán kissé méltatlanul alábecsült szerző és közéleti szereplő. A kelet-csehországi, sziléziai határon fekvő Náchodból származó Josef Škvorecký Magyarországon vélhetően azért is kevésbé becsülik, mert a talán legismertebb munkája, a számára korán névjegyet biztosító *Pléhkatonák* nem a legerősebb munkája, ugyanakkor ennek révén, mint ahogy saját hazájában is, többnyire a „könnyed cseh humor” kategóriájába sorolják – mellékesen elismeréssel nyugtázva – egy-két komolyabb művét is. A trilógiának tekinthető *Gyávák – Csoda – Az emberi lélek mérnökei* és az ezekhez fűzött, mintegy utóiratnak tekinthető *Hétköznapi életek* összességében a második világháború alatti és utáni csehországi társadalomról nyújt roppant

⁶ Kohák, Erazim: „The Other Philosopher”. In: *Hearth and Horizon. Cultural Identity and Global Humanity in Czech Philosophy*. Praha, Philosophia, 2008. 165–194. o.

széles panorámát, nem mellékesen az emigráció világáról is. Mint ilyen, talán egyedüli a közép-európai irodalomban. A könnyű kalapos, a tenorszaxofon mögé rejtőző, swinges Škvorecký, illetve alteregója, Danny Smiřický arra is kitűnő példát szolgáltat, ho-

veli, hogy természetesen saját magát sem kíméli a kritikától. A helyzet ironikus értelmezéseként hozzátehetjük, nem hiába, hogy az 1950-es években szocializálódott: képes volt önkritikát gyakorolni. Ám ne feledjük, hogy Škvorecký maga is aktívan részt vállalt a cseh kultúra átmentésében, fennmaradásában az emigrációs években. Ebben a kontextusban külön is ki kell emelni, hogy Torontóban, oldalán Zdenka Salivarovával – aki feleségként nyilván még kevésbé állt reflektorfényben –, a '68 Publishers megalapításával segítette az otthoni kalitkában őrlődőket. Apropos, Zdenka Salivarová: ki hallott már arról, hogy nő is lehet a nagycsehség képviselője?

Természetesen lehet példákat sorolni. Itt egy rövid kitérőt kell tenni Lengyelországba. Egy lengyel szerző, Mariusz Surosz egy nyomós esszékötetel igyekezett cáfolni azt a sztereotípiát, amely a „*pepici*” nyelvi alakzatban a lengyelek számára a cseheket valóban mint kiscseheket jeleníti meg. Fontos megjegyezni, hogy a kötet – jóllehet sokszor felületesebb és pontatlan – számos női hősré összpontosít, miközben igyekszik bemutatni a cseh történelem drámai figuráit.⁷

A sztereotípiákra már csak azért is vissza kell térni, mivel a magyar és cseh „alkatok”, pontosabban a magunkról és egymásról alkotott képek különös divergenciát mutatnak – és

éppen a forradalmak vonatkozásában. Mint említettük, éppen a forradalmak és az úgynevezett nemzeti karakterek, pontosabban sztereotípiák összefüggéséről is szólnunk.

Ezen a ponton említenünk kell Bibó Istvánt, aki a forradalmak jövője célját, szemben a múlt romantikus erőszakpraxisával, a demokratikus alkat megerősítésében látta, amelyre egy igazságosabb és egészségesebb társadalom épülhet – amit közel láttunk Masaryk politikai és erkölcsi nézeteihez. Bibó

⁷ Surosz, Mariusz: *Pepici. Dramatické století Čechů polskýma očima.* Praha, Plus, 2011.

gyan mosódhat el a kiélezett kiscseh és nagycseh közötti határvonal. Škvorecký nem csupán megrajzolja a cseh kisvárosok polgári életvilágának buktatóit, árulóit, kisebb és valódi hőseit, de árulkodó képet nyújt a prágai tavasz reprezentatív hőseinek magatartásáról is: a híres írókongresszus karikatúrája szertefoszlatja azon illúziókat, hogy 1968. augusztus 21. előtt a később piedesztálra emelt értelmiségi kiérdemelte volna a „nagycsehség” érdemkeresztjét – a mártírium, beleértve a kényszerű emigrációt, tette naggyá az akkori szereplőket. Škvorecký hitelét nö-

számára is a demokratikus politika pillére a nyílt, őszinte párbeszédre épített méltóság és tekintély. Erazim Kohákkal abban is egyetértének, hogy ebben alapvető jelentősége van a protestáns etikának és hagyománynak, amelyet mintegy Max Weberrel párhuzamosan, Masaryk és Bibó egyaránt hangsúlyoz.

Bibó István politikai antropológiája még egy további szempont miatt is érdekes, ez pedig a kollektív, a közösségi élmény fogalma. A forradalom, mint ismeretes, Bibó számára is alapvetően pozitív jelentést hordoz, egyrészt a felszabadulást, illetve a szabadságjogok kiterjesztését eredményezi, másrészt egy közösség, adott esetben a modern nemzet megszületését teszi lehetővé egy katartikus élmény által. S miközben köztudomású, hogy a magyar hagyományban a forradalmaknak alapvető a jelentőségük, s ez kétségtelenül számos pozitív elemet hordoz, mégis elgondolkodtató, hogy ez a fajta hőskultuszt megjelenítő autosztereotípa a magyar közgondolkodásban a hetero-sztereotípiákban is megjelenik (lásd „a román puliszka nem robban”). Mindez azonban másként tükröződik a magyarokra vonatkozó sztereotípi-

ákban. Vessünk csak egy pillantást a magyarok önképére, amely a politikai és kulturális identitás letéteményesének tekintett köztéri szobrokban testesül meg. A magyarok önképére jellemző figurák a szent király karddal (Szt. István, Szt. László), a honvédó politikus karddal (Rákóczi, Kossuth és a többiek) és a költő karddal (igaz, mint ilyen, Petőfi kivételnek mondható, de számszerű képviselőjében a leggyakoribb figura a Kárpát-medencében). Különös ironia, hogy ezeket az emlékműveket nagyrészt még a millennium (poszt- és lásd Bibó: hamis) romantikus eufóriája jelenítette meg az úgynevezett történelmi Magyarország szinte valamennyi településén. Trianon után ezek az emlékművek nem feltétlen maradtak a helyükön – mintegy bosszúból az elszenvedett vélt és többnyire valós sérelmekért. A jelen szoborállító kampánya nyilván a romantikát imitálja, mintegy figyelmeztetve mindenkit az eredeti (és ilyen értelemben „legitim”) állapotra, egyszerűsmind emlékeztetve, hogy a nemzet ötvözi a politikai és a kulturális mozzanatokot (az alapító királyok *szent* attribútumának is megvan a maga politikai és kulturális vonatkozása). Ér-

Ménes Attila

GÖDÖRŐR

Fiatal pasi voltam, kellett a pénz. Minden nap bejártam eladó sorba került könyveimmel a nagyobb antikváriumokat, de az üzlet pangott. Így, jobb dolgom nem lévén, elvállaltam egy gödöróri állást a Keletitől enyhén délnyugatra, a Rákóczi torkolatában. Akkoriban még reméltem, hogy megoldódik a helyzetem. A gödör a hetes busz ideiglenes megállója mentén terült el, lucskos tavaszon színültig teli kásás hólét olvasztó langy záporosóval. Őrhelyemen, az utcafront alatti nyolc szint mélységben elvégeztem a napi férfiintimtornámat, majd a csapnál szépen fogat mostam. Ott kellett

ülnöm déltől nyolcig egy sárga sezlonon, akkor jött a váltás, az a buldogharapású nő, akinek nagyon tetszettem. Soha nem történt semmi, senki nem akarta elrabolni a gödröt, én meg csak fáztam és unatkoztam ott csíkos zoknijaimban.

Néhány hónap munkaviszony után az egóm kezdett kifejleszteni egy gödörőridentitást, gödörőr vagyok, gödörőrnek szült engem az én anyám. Én magam vagyok a gödör, mely süllyed, egyre süllyed.

Akkor kaptam egy jobb állást, de azóta tudom, hogy kell vigyázni a bűdös nagy semmire.

demes volna elemezni e kampány instrumentalizáló és több mint gyanús karakterét: az egész arra hivatott, hogy egy budapesti hatalmi csoport lépéselőnyre tegyen szert a helyileg kialakult érdekképviseletek fölött, ugyanakkor a belpolitika terepén egy olyan (a Bibó-értelmezés jegyében zsákutcás és hamis) narratívával uralja a közéletet, amelynek vonatkozásában a politikai ellenfelek – saját hibájukból! – nem tudnak hiteles módon megnyilvánulni.

Harmadik szempontként, magyar vonatkozásban is, érdemes megfontolni egy látványos irodalmi vonatkozású perspektívát. Örkény István *Tóték* című drámája évtizedekkel ezelőtt roppant népszerűségnek örvendett, nemcsak színházban, hanem Fábry Zoltán feledhetetlen rendezésének és a szereplők felülmúlhatatlan játékának köszönhetően is. Bizonyára felkutatható, hogy volt-e olyan interpretáció (bizonyára volt), amely olyan irányban mozdult, amely szerint a magyar forradalmiság egyik mozgatóereje a kommunikációképtelenség: egyszerűen a meghunyászkodó félelem attól, hogy a konfliktusokat bátran, nyíltan, ám a másik méltóságát tiszteletben tartva meg lehessen beszélni, s ezáltal a feszültségeket feloldani. Hiányoznak erre a formulák, hiányzik a bátorság – még ma is csak bizonytalanul alakul ez a típusú kommunikációs forma. Az urambátyámos politikai kultúrát, amelyet a kommunista pártgyakorlat is fenntartott, illetve a 2010. évi „fülkeforradalom” (ne feledjük: *forradalom!*) reprezentatív személyiségei is az ősi hagyományok jegyében ápolják. A hamis narratíva és a cselekvésképtelenség csapdájában vergődő (jórészt állami intézményekben dolgozó vagy állami támogatástól függő) értelmiség képtelen kiutat találni.

Véleményem szerint Bibó híres és már közhelyszerű mondata, hogy demokratának annyit jelent, mint nem félni, erre az alapvetően köznapire is vonatkozik. Nem csupán a politikai cselekvésre, akár az önfeláldozás bátorságára utal, hanem arra, hogy tudjunk – és merjünk – egyenesen kommunikálni, a másik méltóságának elismerésével. Amint Örkény jeleneteiben az elfojtott fe-

szültség a végső és értelmetlen, brutális leszámoláshoz vezet, hasonlóképpen vezetnek a beszélgetések is kisebb-nagyobb hisztérikus jelenségekhez vagy szélsőséges esetekben kataklizmatikus robbanásokhoz a kommunikáció elmaradásából és az elfojtásból fakadó feszültségakkumuláció következtében.

Akárhogy is, sokszor találkoztam már a kérdéssel, hogy vajon a magyarok tényleg olyan büszkék-e 1956-ra – hiszen mégiscsak elég sok erőszakos jelenet, a lincselések képei is bejárták a világot. Nem véletlen, hogy leggyakrabban a csehek hozzák fel ezt a kérdést. Érdekes ez, hiszen amellet, hogy igyekszem meggyőzni őket arról, hogy noha sajnos ezek a képek csúfítják, mégsem ez határozta meg a forradalom összképét, igyekszem felhívni a figyelmüket arra is, hogy a szovjet propaganda, illetve a csatlós csehszlovák kommunista párt propagandája játszott rá a magyarokról élő sztereotíp képre. Ilyen szempontból nyitottságot tapasztalok – de hát szükség van arra is, hogy valaki odamenjen, és türelmesen magyarázzon (sok egyéb mást is). Másfelől hozzá kell tenni, hogy utóbb – s különösen akik jártak Magyarországon – nagyon sok pozitív élménnyel gazdagodtak. Az egyik idős barátunk szívesen emlékszik arra, hogy ingyen lakhattak és étellemezést kaptak az 1968. augusztus 21. utáni napokban a római-parti kempingben, amikor a határzár miatt nem tudtak hazatérni. Ezek is olyan élmények, amelyek a közép-európai közösségi élményt pozitív vonatkozásban erősítik, és segítenek legyőzni a sztereotípiákat, amelyek a néha humoros vetületükön túl alapvetően mégiscsak a manipuláció talajára biztosítanak bőséges trágyát.

1917 és a történelem vége

Végül térjünk vissza 1917-hez és oroszországi kalauzunkhoz, T. G. Masarykhoz. Két megfigyelésére támaszkodnék a további érdeklődés inspirálására, illetve most csak utalnék röviden ezekre.

Az első: az orosz, illetve bolsevik barbarizmus – amellyről csak annyit, hogy Masaryk ebben a pravoszláv egyház, illetve később az

agitprop osztályok segítségével tudatlanságban tartott holt lelkek tömegének és az uralkodó elit politikai kultúrájának folytonosságát látja. Szemtanúja annak, és elgondolkodtató, ahogyan elemzi a politikai elit elleni lázadást, amely nemhogy javított volna, hanem csak rontott az amúgy is siralmas helyzeten. (A folytonosság jegyében a mai állapotokról tanúskodik éppen archetipikus ábrázolásával a *Leviatán*, Andrej Zvjagincev 2014-es filmje.) A barbarizmus azonban nem csupán annak tulajdonítható, hogy valóban sikerült a nincsteleneket ráuszítani az elitekre, kihasználva a hatalmi vákuumot, a parasztok évszázados földéhségét és az azonnali béke követelményét. Masaryk tetten ér egy mélyebb réteget is: a nihilizmust, amely a bolsevikoknak abból a fogyatékoságából eredt, hogy radikális, de valójában csak negatív programjuk volt: „csupán negatív forradalomra futotta”. A vonzó, sokak számára pozitív elvek mögött nem létezett világos program sem az állami adminisztráció számára, sem az egyenlő, mérsékelt jóléten, egyszerűségi érdekek és nem a pusztá lo-

litáson alapuló újraelosztó rendszer kiépítésére. A tudatlanság és a szakértelem hiányának körülményei között a káosz centralizált uralása csak erőszakkal történhet. A bolsevizmus nihilizmusa az első pillanattól nyilvánvaló volt az éles szemű megfigyelő számára. De akkor mi volt a cél?

Ezen a ponton T. G. Masaryk egy másik észrevételére utalunk. Itt kénytelenek vagyunk röviden idézni:

„1917-ben Lenin célja valójában nem az volt, hogy a kommunizmus elveit és eszméit Oroszországban valósítsa meg, hanem hogy Oroszországot felhasználja ezen ideálok európai megvalósításához vagy legalább e folyamat felgyorsításához. Erről Lenin gyakran elmondta a véleményét.” (T. G. Masaryk: *A világforradalom 1914–1918*. 200. o.)

Európa bevételeinek hatalmas programja részben sikerrel járt, és minduntalan visszatérő célnak tűnik. Kétségtelen, az Európával szembeni *ressentiment*-ban van némi jogos sértődöttség is, amiért a büszke Nyugat csak lenézni tudja a bocskoros keleti tömegeket és azok parvenü urait. S ne feledjük, hogy az

Ménes Attila

Ő

Lopni, ölni, véresen rabolni amúgy nem lenne éppen ildomos, de most, a világháborúban hallgatnak a múzsák, gondolta, ez nem zene. Néha a hangok távolodnak, máskor fenyegetően, szúrósan közelednek, ez ellen nincs mit tenni.

Az ember belül hús, kívül lélek, és innen, kívülről kezd meghalni, a belső részek csak később, fokozatosan rothadnak el. Nem mindenki hal meg azonban. A félélet is élet. Már az is nagy lépés: eljutni a születéstől a gondolkodásig és az értelmes beszédig. Kenyérgalacsinokkal dobálózni. Milyen biztonsággal és saslátással röppült biciklijé vázán keresztbeülő akkori örök szerelmével éjfélen az ódon Boldogság

utca páratlan oldalán. Később, a sötét sarkokban, kifolyik egy véletlen gyerek, gondolta. Úgy kellett rángatni a vállánál az asszonyt, hogy ne mozogjon, tűrjön, ne nyüszítsen, álljon egyenesen. Mosolyogjon! Több energia kell a fennmaradáshoz. Rá valahol még szerelem vár.

A legnagyobb félelem, egyben bizonyosság, hogy végül koldusbotra jut, kell a pénz kenyérre, ott ül borotvátlanul egy kopott lépcső alján, ahol a nyelvet sem érti, előtte a műanyag fogmosópohár alján kevés a csörgés. Ugyanitt, a szürke cementlépcső tövében alszik majd a szatyraival, pokrócával, játékszerként odavetve a vad elemeknek, ahol rá az örök szomorúság leselkedik.

orosz, és ami nagyon nem ugyanaz, az oroszországi kultúra szerves része az európainak – még ha számos tekintetben eltér is attól, nyilvánvaló, hogy megtermékenyítően hatott rá. A Kreml urai egyrészt alaptalanul, másfelől jogosan hivatkoznak arra, hogy már nem egyszer megmentették Európát a fel-fellángoló imperialista örülettől. Másfelől – mi tagadás – jogosnak tűnik az a védekezésük is, hogy a Nyugat sem kevésbé képmutató, ha ideológiával kell fedeznie imperialista erőfeszítéseit. És ezt lehetne folytatni a végtelenségig.

Az igazán érdekes talán a két szempont összekötése lehetne, ami egy kérdést szuggerál: ha valóban ilyen primitív, *barbár* a bolsevizmus és általában az orosz politikai kultúra, hogyan lehetséges mégis, hogy befolyása alá tudja vonni a nyugati, úgynevezett fejlett politikai kultúrákat, s akár kiterjesztheti szuverenitását Közép-Európa jelentékeny részére. Valóban pusztán csak arról van szó, hogy a derék, ártatlan Közép-Európát elrabolja Kelet? Ez persze ismét csak távolabbra utal, itt egy rövid fejtegetéssel kell lezárunk.

A Kreml titkos fegyvere ugyanis erősebb a nyugati világ csillagászati csúcstechnológiájánál. A nyugati világ félelmeivel és gondolkodásával vagy gondolkodásának hiányával képes operálni. Az elitekkel, amelyek a pártharcok és az ideológia (manapság már csak a természetes pénzhőség) foglyai, és a tömegekkel, amelyek félelmeik és közhelyes, kritikátlan gondolkodásuk foglyai. A 20. század már megmutatta, hogy milyen könnyű a legnagyobb géniuszoktól a kevésbé vagy akár nagyon értelmes, normális emberekig szinte mindenkit csapdába ejteni. Vagy kihasználva a fogyatékosainkat, és jobb esetben a rossz lelkiismeretet – ami elvileg, erkölcsileg rokonszenvesebb lehet, de hát ugyanúgy a pokolba vezet.

A Kreml titkos fegyvere korábban jórészt a politikai és kulturális eliteket vette célba. Az utóbbi években a *social media* megannyi csatornája révén jóformán demokratikus keretek között sikerült forradalmakat véghezvinni azáltal, hogy közvetlenül elérik a politikai életben szürke, passzív, de újabban radikalizálódó választói tömegeket, amelyek véletlenül éppen most borultak ki az elitekre, és az általuk uralt politikai, kulturális és

média-„felépítményre” – nem függetlenül az 1989 utáni évtizedek, különös hangsúllyal a „válság” kezelésének politikai „eredményei” miatt.

Nem mellesleg ezért is csodálkozom, hogy a liberálisok csodálkoznak, hogy elszabadult a felvilágosodás eszméivel szembeforduló populizmus. Nyugodtan lehet „kritikai elméleteket” gyártani, mint pl. a poszt-faktum és a többi, amelyek alig haladják meg a káromkodás eufemisztikus formáját. Ám huszonöt-harminc éve vajon nem ők prédikálták a posztmodern megváltást?

És egyáltalán, mikor lesz vége a történelem végének?

A jelek szerint most. És ez a *most* tragikus és nagyon hosszú, vég nélküli folyamatnak ígérkezik. Mert az idő folyékonyvá válik, feloldódik a referencia alapja: sem a kezdet, sem a vég nem mutatkozik meg jelként.

Attól tartok, a modern és annak utójátéka, a posztmodern utáni kor időtlen lesz, egy örök most, mint egy porcelánfaun délutánja. Meissenben, a porcelángyárban – magam is meglepődtem – egy spontán mosoly futott arcomra, amikor az egyik vitrinben megláttam a híres „szentháromságot”: Marx, Engels és Lenin irodaasztali változatát, természetesen fehér porcelánbűszjtjét. Ott csak egy-egy mintapéldány volt, a hagyományos elrendezésben: kb. nyolc centiméterre egymástól, kicsit harántállásban, hogy ne legyen olyan katonás. Szokás szerint elolvastam a feliratot, de már elfelejtettem. Nem a neveket. Hanem hogy hány millió példányban gyártották őket a Német Demokratikus Köztársaság idején.

Egy ideig tűnődtem, arcomra fagyott mosollyal. Végül arra a belátásra jutottam, hogy minden hiába, végül úgyis a porcelánfaunok győznek.

Postscriptum

Csak azt ne halljam, s különösen ne egy porcelánfauntól, hogy tetszetek volna forradalmat csinálni.

Ám ha egyáltalán lehetséges kiutat találni, akkor azt – ám legyen: számomra – a zene jelenti. Mert a zene: egyéni és közösségi, meditáció és gyógyír, a pillanat és örök.

És kérem, kérve kérem, ne feledjük Škvorecký könnyű, swings kalapját.